

Hanna Nawasielcawa

DOI: 10.15290/bb.2019.11.10

Witebski Państwowy Uniwersytet

im. P.M. Mascera

<https://orcid.org/0000-0002-0856-0980>

**Апавядальніцкія стратэгіі ў раманах
«Заходнікі» Генрыха Далідовіча
і «Ахвяры» Таісы Бондар**

Літаратурны працэс першай паловы 90-х гадоў XX стагоддзя, як вядома, вызначаецца інтэнсіўнасцю, перажывае значнае тэматычнае і праблемнае абнаўленне. Аўтары ў параўнанні з 1980-мі гадамі радзей звяртаюцца да жанру рамана, разам з тым для некаторых пісьменнікаў настае час як змястоўных, так і фармальных творчых пошукаў. Напрыклад, Генрых Далідовіч і Таіса Бондар у якасці дамінантнага мастацкага прынцыпу адметна выкарыстоўваюць «Я»-апавядальную эстэтычную стратэгію, што ілюструе новыя мажлівасці жанравай формы рамана.

Франц Штанцэль у працы «Типовые формы романа» паказвае ўзаемаадносіны паміж аўтарам і апавядальнікам, аўтарам і творам, творам і чытачом. У прыватнасці, «Я»-апавядальная сітуацыя раскрываецца ад першай асобы, апавядальнік прымае ўдзел у падзеях, уваходзіць у мастацкую сістэму адлюстраваных у рамана характараў. У «Я»-рамана ўзрастае ступень суб'ектыўнага ўзнаўлення рэчаіснасці, апавядальнік выступае не толькі назіральнікам, але і аб'ектам адлюстравання. Апавядальнік прымае ўдзел у падзеях, так і выкарыстоўвае адваротны прыём: уасабляе не столькі рэальны малюнак, колькі створаны ва ўяўленні «Я»-вобраза¹.

¹ F.K. Stanzel, *Typische Formen des Romans*, Göttingen 1964, s. 77.

Раман «Заходнікі» (1989–1992) Генрыху Далідовіча раскрывае пасляваенныя падзеі на прыкладзе заходнебеларускай рэчаіснасці. У цэнтры ўвагі аўтара не столькі працэс аднаўлення спаленай у Вялікую Айчынную вайну вёскі Янкавіны, што паказана як фон мастацкага дзеяння, колькі асэнсаванне грамадска-палітычнага ладу. А.У. Рагуля аргументавана вызначае жанравую разнавіднасць твора як гісторыка-палітычны раман, разглядае яго суб'ектную арганізацыю зыходзячы з прынцыпу кантрастыўнасці, супрацьпастаўляе Кураглядава і падобных яму сумленнай і працавітай сям'і Грыгарцэвічаў. Думаецца, адметнасць твора заключаецца ў тым, што мастацкім цэнтрам выступае антыгерой – Апанас Кураглядаў, праз учынкi і меркаванні якога інтэрпрэтуюцца многія з'явы сацыяльнай рэчаіснасці. Адзначаючы некаторое падабенства з вядомым Самсонам Самасуем Андрэя Мрыя, варта адзначыць, што Генрых Далідовіч не спыняецца на выкарыстанні іроніі і гратэска для паказу вобраза, а стварае паглыблены псіхалагічны партрэт, у якім ўзбуйняе і маральна-этычныя, і сацыяльныя заганы. Вобраз антыгероя абагульняецца да ўзроўню сацыяльнага тыпу – мясцовага кіраўніка савецкага часу.

Пра свайго галоўнага персанажа пісьменнік апавядае ад трэцяй асобы, аднак пры гэтым чытач даведваецца не столькі пра ўчынкi, колькі пра іх матывацыю, пачуццi і настрой Апанаса. У рамане дамінуе суб'ектыўны апавед, блізкі «Я»-апавядальнай эстэтычнай стратэгіі, дапоўнены спіслымі аўтарскімі заўвагамі. Напачатку пра Кураглядава зазначаецца, што ён прачынаўся звычайна позна і амаль заўсёды з цяжкім, змрочным настроем, выкліканым або ўчарашняй выпіўкай або проста тым, што знаходзіцца «на перавыхаванні» ў вёсцы. Духовная патрэба Апанаса – кожны дзень накрываць, выліць сваю злосць на іншых, застрашыць нават і тых, хто слугуе і дагаджае яму. Напрыклад, гультаяватага возчыка Мішку, якога прымушае пісаць несапраўдныя даносы на невінатых Грыгарцэвічаў. Адна з грамадскіх прычын, чаму малаадукаваны Мішка вымушана пагаджаецца, раскрываецца ў трапнай аўтарскай заўвазе: *Не дурны, сэрцам адчуў: не жартуюць з ім. Гэта раней, за панамі, нялёгка было чалавека арыштаваць і судзіць, (...) а цяпер прыедуць, схопяць, запратораць чорт ведае куды, і ніхто тут не пікне*².

Значным эстэтычным наватарствам выступае тое, што ў мікраасяроддзе антыгероя ўваходзяць не толькі баязліўцы і падхалімы. Вы-

² Г. Далідовіч, *Заходнікі*: раман, Мінск 1994, с. 33.

крывае заганнасць існуючага грамадскага ладу эпізадычны персанаж – зямляк Апанаса Сяргееў, першы старшыня калгаса, які глыбока расчараваўся ў сваіх ранейшых перакананнях. Так, сход беднаты Сяргееў называе сходам няўдаліц, гультаёў і зайздраснікаў на чужое дабро, ушчувае Кураглядава за тое, што той не пашкадаваў раскулачыць роднага дзядзьку. Зямляк і аднавясковец, які добра ведаў сям’ю і самога Апанаса ў маленстве, лаканічна зазначае, што апошні ўхіляўся ад чорнай работы, *тачыў зубы на чужое дабро, лез на сходах язакачосіць*³. Спачатку вяскоўцы пасміхаліся з маладога Кураглядава, а пасля сталі баяцца, таму што ўбачылі, што ён дзеля карысці сабе і бацьку роднага ўтопіць у лыжыцы вады. Паказальна, што канструктыўная крытыка адбываецца за сяброўскай чаркай, а значыць, застаецца прыватным меркаваннем Сяргеева, які да таго ж у нейкай меры зайздросціць дабрабыту свайго земляка. Галоўны герой нават не прымушае сябе апраўдвацца, проста канстатуе, што ён лепш *улавіў дыялектыку жыцця*.

Вобраз антыгероя паказаны пісьменнікам у развіцці, вынікам выступаюць учынкi, здзейсненыя Кураглядавым ужо ў сталым узросце. Прадстаўнік савецкай мясцовай улады, ён не грэбуе рабаваць крамы, абы гэта можна было спісаць на «лесавікоў». І хоць трапляе пад падазрэнне, аднак пазбягае пакарання: Генрых Далідовіч паслядоўна прасочвае, што савецкая сістэма не столькі шукае, колькі «прызначае» вінаватых. Пісьменнік дазваляе чытачу прасачыць эвалюцыю ад гра-тэсна-шаржыраванага персанажа, якога цяжка ўспрымаць сур’ёзна, да злавеснага чалавеканенавісніка, які гатовы знішчыць усіх адрозных ад яго, хто выпадкова аказаўся побач. Невыпадкава Сцяпан Грыгар-цэвіч называе таго людоедам, а Кураглядаў у хвіліну шчырасці, калі няма патрэбы гаварыць лозунгамі, раскрывае першапрычыну сваіх дзеянняў: *Я нават з задавальненнем зводжу цябе з гэтага свету. Ты адразу тут мне не спадабаўся, стаў на маім шляху: бач, высокі, прыгожы, дужы, спрытны! Чалавек! Гаспадар! Асоба! Вясковы любімец!*⁴ Апанас Кураглядаў выступае антыподам агучаных ім самім намінацый, што на ўзроўні тыпалагічнага абагульнення раскрывае сутнасць той сістэмы, якую герой прадстаўляе. Аўтар дастаткова наглядна ілюструе спецыфіку чалавечых адносін унутры мясцовых кіруючых колаў, раскрывае стасункі паміж начальнікам і падначаленымі. У гэтай сістэме няма месца героям, духоўна блізкіх Францішку,

³ Тамсама, с. 69.

⁴ Тамсама, с. 210.

Сцяпану, Марысі Грыгарцэвічам, сэнсава глыбокія персанажы якіх выведзены на перыферыю вобразнай сістэмы, у чым бачыцца прынцып адзінства зместу і формы. Цяжка не пагадзіцца з тым, што *як сімвалы нацыянальнай трагедыі ўспрымаюцца ў фінале “Заходнікаў” вобразы ахвяр злачыннага рэжыму – сейбіта на ніве жыцця Францішка Грыгарцэвіча і каваля дыктоўнага быцця ў вясковай грамадзе Сцяпана*⁵.

Генрых Далідовіч на ўзроўні філасофскай канцэпцыі раскрывае нацыянальныя страты, асэнсоўваючы іх у пазачасавым кантэксце. Загублены не толькі жыцці лепшых і невінаватых, але і пад няспынным ціскам такіх кураглядавых не ў лепшы бок змяняецца грамадская свядомасць. Напрыклад, у Янкавінах разам з калгасным ладам фарміруюцца новыя нормы жыцця, прыходзіць новае пакаленне, якому не ўласціва бацькоўская працавітасць, думаецца, што і высокая сумленнасць. Кураглядаў, які напрыканцы жыцця імкнецца выдаць успаміны пра сваю дзейнасць, прэтэндуе на маральны дыктат, што пагражае вынішчыць дарэшты спрадвечныя традыцыі маралі і этыкі.

Калі Генрых Далідовіч адназначна расстаўляе акцэнт у паказе ахвяр і катаў, бязвінных і вінаватых, то Таіса Бондар шматгранна, на сімволіка-філасофскім узроўні асвятляе паняцце «ахвяра». Пісьменніца ў рамане «Ахвяры» (1994) асэнсоўвае праблему рэпрэсій, у тым ліку і ў пасляваенны час, як гістарычную і маральную з’яву, тыпалагічна блізка выкарыстоўвае прыём стылізацыі прыватнага дакумента як сведчання пра героя і эпоху. У цэнтры ўвагі – гісторыя сям’і Кондрусяў, якая прасочваецца ў некалькіх часавых зрэзах, што ўскладняе тэмпаральную арганізацыю твора. Апошні вызначаецца як рысамі традыцыйнай сямейнай хронікі, так і філасофскай, спавядальнай прозы. Паколькі мастацкае палатно прысвечана *актуальнай праблеме перабудовы грамадства ў сярэдзіне 1980-х гадоў, пераацэнцы ранейшых, выпрацаваных у таталітарным грамадстве каштоўнасцей, нарошчвання патэнцыялу свабодалюбства, разнавектарнасці мыслення ва ўмовах абвешчанай партыяй і ўрадам дэмакратызацыі*⁶, а таксама, варта дадаць, асэнсаванню чалавечых учынкаў ва ўмовах адметнага гістарычнага часу і з пазіцыі агульнабыццёвай чалавечай маралі, думаецца, твор можна вызначыць і як гісторыка-палітычны раман.

⁵ А. Рагуля, *Генрых Далідовіч*, [у:] *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя*: у 4 тамах, Мінск 2015, т. 4, кн. 3, с. 772.

⁶ М. Мішчанчук, *Таіса Бондар*, [у:] *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя*: у 4 тамах, Мінск 2015, т. 4, кн. 3, с. 700.

Раўназначная пісьменніцкая ўвага надаецца раскрыццю псіхалагічных партрэтаў братоў Івана і Рыгора Кондрусяў, сыноў Савелія, пракурора ў пасляваенныя гады, дзейнасць якога прыходзіць час асэнсоўваць яго сынам і ўнукам. У адлюстраванні братоў дамінуе прынцып кантрастыўнасці, у «сферу прыцягнення» герояў уваходзяць некаторыя іншыя персанажы, якія раскрываюць мікраасяроддзе рамана, а таксама шматзначную аўтарскую сімволіку. Напрыклад, іх сястра Уладзя, жывое ўвасабленне хрысціянскай міласэрнасці, спадчынніца дабрыні сваёй маці, і, як імпліцытна выказваецца меркаванне, вінаватая ў яе смерці сваім нараджэннем, што прадвызначае пакутніцтва гераіні. Прадстаўляюць ужо трэцяе пакаленне, на якое ўскладзена немалая спадзяванняў, а найперш духоўнага спасціжэння цяжкай спадчыны, сын Уладзі Вадзім і сын Івана Косця. У шматгеройным рамана шырока выкарыстоўваецца прыём рэтраспекцыі, успамінаў Івана пра сваё маленства, якому ў нейкай меры сімпатызуе пісьменніца, а таксама фантасмагарычны прыём уяўнага дыялогу з Савеліем яго сыноў і ўнука Вадзіма.

Іван Кондрусь паказаны як тыповы «маленькі чалавек»: ён шмат гадоў працуе настаўнікам гісторыі ў школе, якую выкладае згодна з агульнапрынятымі патрабаваннямі савецкага часу, гэта значыць, абмінае так званыя «белыя плямы». Пазбаўлены ўсялякіх амбіцый, жыве сённяшнім днём, не надта шчаслівы і ў сямейным жыцці, паколькі вымушаны мірыцца са здрадамі жонкі і непавагай сына. Здавалася б, такі герой далёкі ад усвядомленага асэнсавання мінулага, негатовы да яго пераацэнкі, як і да ўдзелу ў стварэнні абноўленага дэмакратычнага грамадства. Да пэўных духоўных зрухаў, якія паступова змяняюць светапогляд Івана, падштурхоўваюць вучні, па-юначы бескампрамісныя ў сваіх ацэнках, перад якімі герой адчувае сорам. Выяўляецца, што старэйшы з роду Кондрусяў мае трывалыя маральныя перакананні пра дабро і зло, міласэрнасць і жорсткасць, пры гэтым па-чалавечы мудра не спяшаецца з асуджэннем. Іван тонка адчувае людзей, чуйна рэагуе на праявы чалавечнасці і бесчалавечага, менавіта яго ўспаміны дапамагаюць чытачу творча рэканструяваць складаны псіхалагічны партрэт Савелія Кондруся, адначасова згубцы і ахвяры, у нечым тыповага чалавека свайго часу.

Іван, або Ваньчык, як называлі героя ў маленстве, памятае, што бацьку ніколі не любіў. Той быў партызанам у вайну, а хлопчык, які па збегу абставін нейкі час знаходзіўся ў лесе, выступае сведкам яго дзейнасці. Адно са здарэнняў успрымаецца малым як відавочная жорсткасць і несправядлівасць, увасабленнем якіх і выступае родны баць-

ка. Савелій выносіць смяротны прысуд аднаму з партызанаў, Мікулу, з якім пасябраваў Ваньчык, а той выпадкова ўбачыў на свае вочы выкананне прысуду. Прычына, над якой разважаюць партызаны, ім самім бачыцца недастатковай, паколькі вінаватай з'яўляецца каханая Мікулы Ганны, якая звязалася з немцамі, а Мікула не жадаў яе пакінуць. Мікула застаецца ў памяці Ваньчыка, а ва ўсведамленні ўжо дарослага Івана вырастае да ўзроўню сімвала: *Быў такі Мікула. Адзін – як цэлы народ. Гожы. Дужы. Добры! Нікога не крыўдзіў*⁷. Як і Генрых Далідовіч, Таіса Бондар паказвае знішчэнне дабрыні і чалавечнасці, пры гэтым пісьменніца сцвярджае, што існуюць сур'ёзныя наступствы як для самога забойцы, так і для яго нашчадкаў, асэнсоўвае забойства невінаватага ў пазачасавым кантэксце.

Ужо ў сталым узросце да Івана трапляюць бацькавы запісы спавядальнага характару, зробленыя напрыканцы жыцця. З іх становіцца вядомым, што Савелій для свайго часу быў не самым жорсткім чалавекам, напрыклад, патрабаваў для сваіх ахвяр мінімальныя тэрміны пакарання, што выклікала падазронасць да яго самога, таксама не быў заўзятым службістам. Аднак гэта вытлумачэнне не дае адказу на складанае філасофскае пытанне, якое задае герой і сабе, і іншым: чаму адны клаліся касцямі, а другія ішлі па касцях? Думаецца, пошук адказу, да чаго аўтар заклікае і чытача, раскрывае філасофскую канцэпцыю рамана, персанажы якога глыбока сімвалічныя. Калі Іван выступае спадчыннікам станоўчых бацькавых якасцяў, імкнецца да стваральнага пачатку, то Рыгор – працяг яго жорсткасці і крывадушша, падобны да Апанаса Кураглядава кар'ерысцкімі памкненнямі, маральнай разбэшчанасцю.

Рыгор глыбока перакананы (і брату не ўдаецца на гэта паўплываць), што кожнаму ў грамадстве, як і грамадству ў цэлым, трэба строгая дысцыпліна, за парушэнне якой – пакаранне. Так, пад час шэсця да Курапатаў, у якім прымаюць удзел Іван і пляменнік Вадзім, Рыгор – маёр міліцыі, загадвае ўжываць як сродкі да правакацыі, так і ўсё мажлівае для запалохвання і разгону дэманстрантаў. На апошніх Рыгор злужае за тое, што спрабуюць за нешта змагацца, а значыць, болей не пагаджаюцца на ролю ахвяраў, на сваіх падначаленых – за тое, што зусім без ахвоты выконваюць загады. Таіса Бондар прасочвае дынаміку характару антыгероя, які можа быць вельмі жорсткім нават да сваіх родных. Вадзім, яшчэ школьнік, становіцца адным з ідэйных лідэраў

⁷ Т. Бондар, *Ахвяры*: раман, Мінск 1994, с. 83.

новага грамадскага руху, што Рыгор успрымае як пагрозу для сваёй кар’еры і знаходзіць выйсце: пераапанутыя ў рабаўнікоў міліцыянеры нявечаць хлопчыка. З-за гэтага няшчасця ўражлівая Уладзя, якая вельмі любіла сына, спачатку псіхічна захварэла, а пасля скончыла жыццё самагубствам. Адчуваючы сваю віну, Рыгор просіць накіраваць яго ў «гарачую кропку» і падкрэслівае ў рапарце, што ён гатовы выканаць любы загад. У гэтым самапрызнанні раскрываецца сутнасць героя, які заўжды гатовы выканаць любы загад і ў звычайным бяспечным грамадстве. Рыгор успрымаецца як перашкода для маладога пакалення, у тым ліку праваахоўнікаў, напрыклад, для лейтэнанта Сітніка, які бачыць неабходнасць дэмакратычных пераўтварэнняў і не баіцца складанасцяў на гэтым шляху.

Праблемныя моманты з сучаснасці герояў вытлумачваюцца праз пераемнасць спадчыны мінулага. Пісьменніца паслядоўна скарыстоўвае прыём уяўных дыялогаў прадстаўнікоў сям’і Кондрусяў з Савеліем, што выяўляе і псіхалагічныя рысы ўдзельнікаў размовы, і сацыяльныя характарыстыкі грамадства. Так, Вадзім у стане памежжа жыцця і смерці размаўляе з ніколі не бачаным раней дзедам, які гаворыць яму, што будучыні няма, што чалавек толькі бязвольная *казюрка ў гэтым свеце*. Унутрана гатовы да барацьбы, Вадзім рашуча нязгодны з тым, што *і словы, і ўчынкі, і характары нашы лепіць час: спатрэбіцца – і па кроплі выцісне з любога чалавека дабрыню, злосць, нянавісць, само жыццё*⁸. Якасна іншая ўяўная размова адбываецца паміж Савеліем і Рыгорам, выбару якога – «ісці па трупах» у спрыяльны грамадскі час – дзівіцца нават бацька. Так, Савелій паслядоўна развівае думку, што *ўсё на людскіх касцях стаіць: і гарады, і розныя селішчы, і самыя храмы гасподнія. І вы – што б там зараз ні ўзводзілі! – без такога падмурку не абыдзецца*⁹. Зразумела, што сваёй воляй у такі падмурак ніхто не ляжа, а таму грамадству патрэбны і выканаўцы такога роду. Аднак жа самі выканаўцы шчодро заплоцяць за тое, перакананы Савелій, які гаворыць сыну, што ў таго ўжо *такой платы не знойдзецца: Яна, душа, хоць раз у табе абзыўнулася? Услухайся. Пуста ў табе. Даўно пуста*¹⁰. Мабыць, гэта таму, выказвае далей меркаванне герой, што Рыгор нарадзіўся тады, калі ў самога Савелія душы ўжо не было. Гэта выснова выяўляе змест аўтарскай філасофскай канцэпцыі: каты

⁸ Тамсама, с. 355.

⁹ Тамсама, с. 303.

¹⁰ Тамсама, с. 304.

і забойцы найперш нішчаць саміх сябе і сваіх нашчадкаў, у імя якой ідэі яны гэта ні рабілі б. Пазачасавай каштоўнасцю выступае чалавечая душа, у аснове якой – хрысціянскія гуманістычныя прынцыпы, і першы з іх запаведнае «не забі».

Такім чынам, Таіса Бондар стварае шматгеройны раман, дзе мастацкі свет раскрываецца праз паслядоўную рэпрэзентацыю выбраных персанажаў, якая вядзецца паводле эстэтычнага прыкладу суб'ектыўна афарбаванай «Я»-апавядальнай стратэгіі. Перавага аддаецца не столькі дзеянню, колькі мастацкаму даследаванню духоўнага свету асобы, маральных і сацыяльных фактараў, якія аказваюць найбольшы ўплыў на яго фарміраванне. І Генрых Далідовіч, і Таіса Бондар ствараюць поліпраблемны раман, актуалізуюць яго сацыяльны змест, робяць галоўным прадметам сваёй увагі чалавека ў пэўных гістарычных акалічнасцях. Пэўнымі тыпалагічнымі сыходжаннямі вызначаюцца і філасофскія канцэпцыі пісьменнікаў, паколькі ў раманах «Заходнікі» і «Ахвяры» паглыблена асэнсоўваюцца чалавечыя ўчынкi ў пазачасавым кантэксце, найперш з пазіцыі агульнабыццёвых каштоўнасцяў. Абодвума пісьменнікамі сувязь сучаснага і мінулага інтэрпрэтуецца ў нацыянальна арыентаваных каардынатах, перыяд першага пасляваеннага дзесяцігоддзя паказваецца як стратны для духоўнасці і культуры беларусаў.

L I T E R A T U R A

Bondar T., *Akhvyary: raman*, Minsk 1994 [Бондар Т., *Ахвяры: раман*, Мінск 1994].

Dalidovich H., *Zakhodniki: raman*, Minsk 1994. [Далідовіч Г., *Заходнікі: раман*, Мінск 1994].

Mishchanchuk M., *Taisa Bondar*, [u:] *Historyya byelaruskay litaratury KHKH stahoddzya*: u 4 tamakh, t. 4, kn. 3, Minsk 2015 [Мішчанчук М., *Таіса Бондар*, [y:] *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя*: у 4 тамах, т. 4., кн. 3, Мінск 2015].

Rahulya A., *Hyenrykh Dalidovich*, [u:] *Historyya byelaruskay litaratury KHKH stahoddzya*: u 4 tamakh, t. 4, kn. 3, Minsk 2015 [Рагуля А., *Генрых Далідовіч*, [y:] *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя*: у 4 тамах, т. 4., кн. 3, Мінск 2015].

Stanzel F.K., *Typische Formen des Romans*, Gottingen 1964.

S U M M A R Y

NARRATIVE STRATEGIES IN THE NOVELS “WESTERNERS” BY HENRYK DALIDOVICH AND “VICTIMS” BY TAISA BONDAR

Belarusian literature witnessed artistic renewal of a novel between 1990–1995. “I” as a dominant aesthetic strategy was used by Heinrich Dalidovich and Taisa Bondar. “Westerners” – the novel with one character and “Victims” – the novel with many characters discuss many questions, present the authors’ increased interest in an individual in difficult historical circumstances. Writers explore the past and the present of their characters in moral and social conditions, emphasize national content of philosophical context.

Key words: novel, genre, aesthetic strategy, author, reader, Henry Dalidovich, Taisa Bondar.